

STVDIA PHILOLOGICA VALENTINA

Número 14, n.s. 11

Any 2012

Estudis de Filologia Clàssica
i Humanisme en homenatge
al professor Jordi Pérez i Durà

DEPARTAMENT DE FILOLOGIA CLÀSSICA

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

STVDIA PHILOLOGICA VALENTINA

Departament de Filologia Clàssica - Universitat de València

CONSELL DE REDACCIÓ

Directora: Carmen Morenilla Talens (Universitat de València)

Secretari: Luis Pomer Monferrer (Universitat de València)

Vocals: Marco A. Coronel Ramos (Universitat de València), Xavier Gómez Font † (Universitat de València), Ferran Grau Codina (Universitat de València), Mikel Labiano Ilundain (Universitat de València), Antonio Melero Bellido (Universitat de València)

Coordinadors del volum: Carmen Bernal Lavesa i Ferran Grau Codina

CONSELL ASSESSOR

Máximo Brioso Sánchez

Universidad de Sevilla

Carmen Codoñer Merino

Universidad de Salamanca

Josep Corell Vicent †

Universitat de València

Mª Teresa Echenique Elizondo

Universitat de València

Paolo Fedeli

Università degli Studi di Bari

Edward V. George

Profesor emérito. Texas Tech University

Francisco M. Gimeno Blay

Universitat de València

Albert Hauf Valls

Universitat de València

José María López Piñero

Universitat de València

José María Maestre Maestre

Universidad de Cádiz

Francesco De Martino

Università degli Studi di Foggia

Marc Mayer Olivé

Universitat de Barcelona

Carles Miralles

Universitat de Barcelona

Elinda Miranda Cancela

Universidad de La Habana

Víctor Navarro Brotons

Universitat de València

Christoph Riedweg

Universität Zurich

Mercedes Torrevejano

Universitat de València

Antonie Wlosok

Universität Mainz

Bernhard Zimmermann

Universität Freiburg

Maquetació: Héctor H. Gassó

Dipòsit legal: V. 887 - 1996

ISSN: 1135-9560

Imprimeix: Arts Gràfiques Soler, S.A., L'Olivereta, 28, 46018 València

ÍNDIX

I. PRESENTACIÓ	I
II. FILOLOGIA GREGA	
MELERO, A., «Aspectos del tiempo en el teatro griego»	1
NARRO SÁNCHEZ, Á., «Oralidad en la literatura cristiana primitiva»	17
SANTAFÉ SOLER, S., «Intertextualidad en <i>Leucipa y Clitofonte</i> »	35
III. FILOLOGIA LLATINA, EPIGRAFIA I LLATÍ MEDIEVAL	
FERRAGUT DOMÍNGUEZ, C., «El latín del <i>Llibre de la Cort del Justicia d'Alcoi</i> »	51
GARCÍA-HERNÁNDEZ, B., «El sentido alusivo de <i>singularis</i> en el discurso ciceroniano <i>pro Sulla</i> »	69
HERNÁNDEZ PÉREZ, R. i SILES RUIZ, J., «Nueva lectura e interpretación de una inscripción latina de Villalpando (Zamora)»	89
LÓPEZ-CAÑETE, D., « <i>Cura brevis</i> (Hor. <i>Ep.</i> 2, 1, 214-218)»	99
PADILLA CARMONA, C., «Esboç d'una tipologia de l'oració complexa llatina»	109
PICÓN GARCÍA, V., «El humor de Vespasiano en la <i>Vita</i> de Suetonio»	125
IV. TRADICIÓ CLÀSSICA I HUMANISME	
ANTÓN MARTÍNEZ, B., « <i>Diarii omnes</i> . La huella de Juan Luis Vives en los <i>Symbola et Emblemata</i> de Joaquin Camerario»	157
BONMATÍ SÁNCHEZ, V., «Las <i>Laudes Nebrissensis</i> en la edición <i>Ad Artem litterariam introductiones</i> de Elio Antonio de Nebrija de Cristóbal Escobar, Venecia 1512»	171
BOSCH, M ^a del C., «Gentiles y cristianos en <i>El Virtuoso discreto</i> de Bartolomé Jiménez Patón»	179
CORONEL RAMOS, M. A., «Algunas reflexiones sobre Juan Luis Vives como reformador de la Iglesia»	203
ESTELLÉS GONZÁLEZ, J. M., «Un mestre plebeu i un deixeble aristòcrata: Joan Baptista Anyés i Francesc Gilabert de Centelles, comte d'Oliva»	217
FALQUE, E., «La edición de Valencia de las <i>Regulae</i> de Esteban de Masparrautha»	239
GEORGE, E. V., «Fragments of Historical Fiction in Juan Luis Vives» ...	269

GIMENO BLAY, F. M., «Escritos privados, textos públicos»	287
GRAU CODINA, F., «La renovació de l'ensenyament de la retòrica en la Universitat de València en 1552 i 1553»	309
HINOJO ANDRÉS, G., «El orden de palabras en autores renacentistas» ...	323
MAESTRE MAESTRE, J. M. y DEL PINO GONZÁLEZ, E., «Un epigrama laudatorio en latín de Juan de Verzosa a Carlos V sobre el Toisón de Oro»	339
MESTRE SANCHIS, A., «Una carta de J. Interián de Ayala al deán Martí sobre Anacreonte»	371
MORENILLA, C. i BAÑULS, J. V., «Helena de Eurípides a Martello: belleza, pudicizia, accortezza, sapienza e costanza»	381
POMER MONFERRER, L., « <i>Continentia</i> i <i>clementia</i> en la tradició d'Alexandre el Gran: el tracte rebut per la família de Darios»	401
REDONDO, J., «Sant Vicent i els corbs: la mitologia cèltica a la <i>Història</i> de Pere-Antoni Beuter»	415
SALAS SALGADO, F., «Clásicos latinos e Ilustración: la biblioteca de Nava»	431
SANCHEZ SALOR, E., «Gregorio Mayáns y la gramática latina»	447
SANCHIS LLOPIS, J., «El mundo clásico en el botánico Simón de Rojas Clemente»	475
TEODORO, J. L., «El projecte maiansià d'edició de les obres de Virgili» ...	495
TOURNOY, G., «The Correct Date of a Letter by Juan Luis Vives to Erasmus»	511

La renovació de l'ensenyament de la retòrica en la Universitat de València en 1552 i 1553

Ferran Grau Codina
Universitat de València-Estudi General

A Jordi Pérez Durà, mestre i amic

Com és ben conegut, la introducció del ramisme a Espanya és deguda a Pere Joan Nunyes, qui després del seu retorn de París, el 1551, va publicar una producció clarament influïda per les teories de Petrus Ramus i Omer Talon en el terreny de la retòrica i de la dialèctica. Aqueixa introducció va ser conseqüència de la substitució de Francesc Deci, en la càtedra d'oratòria, per part de P. J. Nunyes, nomenat el 30 d'agost de 1552, el mateix dia de la seua renúncia; i la continuació, alhora, en la segona càtedra, d'Andreu Sempere.¹

No sabem els motius de la renúncia de Deci. El que sí sabem és que es va fer càrrec de la càtedra d'oratòria el 7 de maig del 1547 després de la sobtada eixida de Nicolau Biese, quasi al final del curs. Finalment, la pressió a què fou sotmés, les acusacions que estava impartint cosmografia en lloc d'oratòria,² van donar el seu fruit i abandonà. Tot i haver sigut defensat pel rector Salaia, tot i haver estat castigats els que mogueren aquestes acusacions.³ Pot-

---

¹ M. V. Febrer Romaguera, *Ortodoxia y humanismo: el Estudio General de Valencia durante el rectorado de Joan de Salaya (1525-1558)*, Valencia, Universitat de València, 2003, p. 443.

² M. V. Febrer Romaguera, *Ortodoxia y humanismo...*, p. 441, n. 280.

³ M. V. Febrer Romaguera, *Ortodoxia y humanismo...*, p. 183: «Así sucedió en el caso del apresamiento en el cepo por unos días de los maestros Castro, Jover, Gonçalves, Decio, Calderó y otros, que hacia 1546 tramaron infundios y difamaciones con el fin de desacreditar al maestro flamenco Nicolás Biesio llamado Scirpo, para forzar su apartamiento de las aulas, lo que efectivamente consiguieron como consecuencia de estas disputas, que le forzaron a tomar la decisión de abandonar precipitadamente su cátedra y el estudio antes del mes de mayo de 1547». Per a l'amistat de Biese amb J. B. Anyés, i altres aspectes de la seua obra, v. J. Mª Estellés González, «Los 'Barbari', Nicolás Biese y su *Oratio pro bonis literis*: Una

ser ara, les paraules escrites al seu discurs d'inauguració de curs, pronunciat el dia de Sant Lluç de 1547, resulten més esclaridores. En aquest discurs, clarament laudatori de l'Estudi General, del grau d'excel·lència que han aconseguit les arts liberals a València gràcies a professors com Ledesma, a la intervenció del Jurats i Na Mencia de Mendoza, només una nota discordant: una crítica amarga a l'amor dels valencians per les novetats que els porten a excloure els seus fills i acollir els estrangers.⁴ Al començament d'aquest passatge, a la part final del discurs, es lliguen aquestes paraules:⁵

Sed pro sortem iniquam, et Valentinorum mutabile semper ingenium: delectamur Viri nouis: quorum ita sumus studiosi, ut peregrina iumenta (si Diis placet) ciuibus nostris anteponamus. Testimonio est Saltator ille perpetuus, qui adoratus primo a multis, acceptis tandem uerberibus explosus est. In hac scilicet urbe, sceleratus ille impostor, ad miraculum usque spectatus, diuinos honores inuenit.

Ai quina sort més injusta i el sempre mudable parer del valencians!, ens agraden les novetats, de les que som tan aficionats que els ases forasters, si Déu vol, els avantposem als nostres conciutadans. N'és testimoni aquell Saltimbanqui perpetu que adorat per molts al principi, va ser expulsat amb un bon grapat de trallades. En aquesta

---

sesión científica tormentosa en el Estudio General de Valencia a mediados del siglo XVI», en T. Arcos Pereira–J. Fernández López–Fr. Moya (coords.), *Pectora mulcet: estudios de retórica y oratoria latinas*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, 2009, pp. 953-962.; J. Mª Estellés González, «La estrecha amistad entre el poeta neolatino valenciano J. B. Anyés y N. Biesio, catedrático de Oratoria (1546-1547) del Estudio General de València: *Duo Epistolarum libelli Agnesii*», en J. Mª Maestre–J. Pascual–L. Charlo (coords.), *Humanismo y pervivencia del mundo clásico: homenaje al profesor Antonio Prieto. IV*, Madrid, CSIC, 2008, pp. 1377-1390; J. Mª Estellés González, «Un catedrático de oratoria expulsado del Estudio General de la Universitat de València a mitad del siglo XVI: *Nicolai Biessi Gandauensis Oratio pro bonis literis habita Valentiae ad serenissimos Calabriae Duces*», en Gr. Hinojo–J. C. Fernández Corte (eds.), *Munus Quaesitum Meritis: Homenaje a Carmen Codoñer*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 2007, pp. 273-281.

⁴ Francisci Decii Valentini, *De scientiarum et Academiae Valentinae laudibus, ad Patres Iuratos Senatiumque Literarium oratio, per Onofrium Clementem discipulum non poenitendum, publice habita, anno 1547, Valentiae, per Ioannem Mey Flandrum, mense octobri, 1547*, p. 27: «Excluditur filius, admittitur peregrinus: praefertur ignarus, postponitur doctior. O hospitalitatem hostilem. O impiam ac detestandam pietatem. Haecine vestra Valentini est humanitas, an immanitas». Cite per l'edició d'Àngel Valentín Estévez i Francisco Pons Fuster: Francisco Decio, *Discursos inaugurales de la Universidad de Valencia (siglo XVI)*, Valencia, Universitat de València, 2004, p. 126.

⁵ Fr. Deci, *De scientiarum et Valentinae Academiae laudibus*, p. 26.

ciutat, aquell impostor criminal, fou admirat fora mida, va rebre honors divins.

Al·ludeix Deci a l'episodi dels aldarulls contra Biese? Potser no, però està clar que el nostre autor va ser promogut a catedràtic i si no les va pronunciar, va publicar aquestes paraules que, sens dubte, havien de recordar aquells fets. I davant totes les autoritats. I més endavant critica aquells que van a estudiar a París, com si aquest fet per ell mateix fóra ja suficient per revestir de ciència els que hi van.⁶ I més encara, reivindica que l'estudi de les llengües no és una finalitat en ella mateixa, sinó que són instruments per a accedir als coneixements.⁷ Manifesta Deci, amb aquesta idea, una proximitat a les concepcions d'Erasme i Vives al respecte. Aquesta sintonia es manifestà en la publicació de la *Breuis in Erasmi copiam epitome*, el 1548, destinada als seus alumnes.⁸ Aquesta obra presenta variacions possibles que donen flexibilitat i «abundància» expressiva als qui estan aprenent a expressar-se en llatí, però no conté cap exemple d'un autor concret i els que inclou són creacions del propi Deci. D'aquesta manera, la substitució de Deci per part de Nunyes i Sempere, va suposar una autèntica reforma, almenys dels presupòsits metodològics de l'ensenyament de la retòrica i dels autors que els servien de base: Ramus quant a la metodologia, Ciceró com a guia únic de l'estil.

Aquests canvis els defensa clarament Andreu Sempere en l'epístola nuncupatòria adreçada de manera impersonal a la *amplissimae bonarum artium parenti Academiae Valentinae*, de la seua edició de les *Tabulae Cassandri*.⁹ En aquesta, Sempere sembla rebatre o contestar a algunes qüestions de les criticades per Deci.

⁶ Fr. Deci, *De scientiarum et Valentinae Academiae laudibus*, p. 30: *sed non continuo arbitrabor solum locum sufficere ad doctrinam, ut qui Lutetiam uiserit, nescire statim non possit.*

⁷ Fr. Deci, *De scientiarum et Valentinae Academiae laudibus*, p.31: *Instrumenta profecto sunt atque praesidia, iuuant ac conferunt, non autem finem doctrinae imponunt. ... ita linguarum cognitio ad disciplinas omnes melius comparandas uiam insternit.*

⁸ Francisci Decii Valentini *Breuis in Erasmi copiam epitome instituendis pueris utilissima, et hac tertia editione non poenitendis accessionibus locupletata*, Valentiae, apud Ioann. Mey Flandrum, 1548. Cf. H. Rausell Guillot, «Un texto escolar del siglo XVI: el epitome de Francisco Decio del *De duplici copia verborum ac rerum* de Erasmo de Rotterdam,» *Estudis: Revista de historia moderna* 28 (2002), pp. 473-482.

⁹ A. Sempere, *Tabulae breues et expeditae in praeceptiones Rhetoricae Georgii Cassandri, multis additionibus redditae auctiores: itemque M. T. Ciceronis ad*

En primer lloc lloa l'esforç dels estudiants que han marxat fora de València i al seu retorn han aportat el coneixement adquirit dels millors mestres:¹⁰

Sic aliquot alumni tui exterarum nationum tot periculis sumptibusque neglectis adire, Gymnasia nobilissima frequentare, eruditissimos quosque audire cupierunt: ut ex illa sua laudatissima peregrinatione redeuntes literas elegantissimas, artesque optimas publicè docere possent.

Així, alguns alumnes teus (de la Universitat) han desitjat viatjar a països estrangers sense tindre en compte els riscos ni les despeses, han desitjat freqüentar les escoles més conegudes i escoltar els professors més erudits, per tal de poder ensenyar públicament, a la tornada d'un viatge tan meritori, les lletres més elegants i les millors arts.

Encara que no podria afirmar-se amb total seguretat que aquestes línies hagueren estat escrites pensant en el seu col·lega en la càtedra, el jove Pere Joan Nunyes, en tot cas, aquest n'és un clar exemple d'aquestes: Nunyes acabava de tornar de París i portava amb ell les idees de Ramus que va difondre en primer lloc amb la publicació de les *Institutiones oratoriae*, la seua primera obra impresa.¹¹

També lloa Sempere totes les bones arts, les qual es cultiven amb èxit a l'Estudi, amb una única excepció: l'oratória. Tres són les causes per a Sempere de què encara a l'Estudi no haja estat clarament establida una *doctrina dicendi*, és a dir, una manera eficaç d'ensenyar l'ús del llatí. La primera és que no s'ha fixat un autor concret de qui aprendre la *ratio orandi*; la segona, que no es troben a les classes de retòrica els estudiants apropiats; la tercera i darrera, que s'aprecia poc o no gens l'*oratoria compositio* per a posar en pràctica aqueixa habilitat, la capacitat de parlar i escriure en llatí:¹²

Nondum esse doctrinam dicendi apud nos constitutam, inter alia multà haec tria satis ostendunt. Primum quòd nullus est certus autor

---

Brutum annotatiunculis illustratus per Andream Semperium Valentinum Alcodianum, Valentiae, typis Ioannis Mey Flandri, 1553.

¹⁰ *Tabulae Cassandri*, f. Or-v (el primer full no porta numeració, la qual comença al full 2).

¹¹ P. J. Nunyes, *Institutiones oratoriae collectae methodicòs, ex institutionibus prioribus Audomari Talaei, Authore Petro Ioanne Nunnesio Valentino, Valentiae, per Ioannem Mey Flandrum, 1552.*

¹² *Tabulae Cassandri*, f. 1 v.

propositus, à quo discat rationem orandi iuuentus. Deinde quòd non sunt hi Rhetorices auditores, qui esse debent: Postremò quòd ad hanc artem exercendam, id est, ad dicendum subitò et scribendum Oratoria compositio plurimi aestimanda, magni fieri non solet.

Que encara no ha estat establert entre nosaltres un ensenyament de l'expressió, entre altres moltes raons, aquestes tres ho demostren. La primera, que no s'ha proposat un autor concret de qui els joves puguen aprendre la manera d'expressar-se. La segona, que els estudiants de retòrica no són els que deuen de ser. La tercera, que no es té en molta estimació la composició oratòria, que en mereix una de més gran, alhora de dur a la pràctica aquesta activitat, és a dir, parlar i escriure improvisadament.

L'autor que proposa Sempere és Ciceró. Un únic autor, el millor orador. Una guia segura per als estudiants, a l'igual que ocorre en altres disciplines com la filosofia i la medicina on s'estudien Aristòtil i Galé. El seu ciceronianisme no és tan sols estilístic, sinó també cívic, ja que, no sols és que no es puga comparar amb ell cap autor,¹³ sinó que també va ser un dirigent de la república en uns moments molt difícils; i això també contribuï a la seua eloquència. A més, el camí proposat és el que ja segueixen Itàlia, Alemanya i França.¹⁴

La segona causa té a veure amb l'ordenació adequada dels estudis i per tant, amb l'ordre en què s'han d'estudiar les disciplines: en primer lloc la gramàtica, en segon la dialèctica i en tercer la retòrica. És en aquest punt on cita i elogia P. Ramus per la seua dialèctica, tan útil als estudiants, i la seua divisió de les arts que clarifica també el seu ensenyament. També el defensa dels atacs rebuts per haver-se atrevit a qüestionar l'autoritat d'Aristòtil, cosa a la que també s'atreviren Vives, Galé i molts altres.¹⁵ Els joves no poden accedir a la retòrica si abans no coneixen la dialèctica, és a dir, si no sabem ordenar el discurs o trobar-ne els arguments. Per tant, l'estudi d'aquesta disciplina ha de ser anterior al de la retòrica, la qual consisteix ja pròpiament en trobar l'expressió adient.

¹³ *Tabulae Cassandri*, f. 2r.: *Quis enim scriptor Graecus aut Latinus est, cum Cicerone uel arte, uel scriptis ex arte comferendus?* Citat tot el passatge per X. Gómez Font, *Andreu Sempere (1510-1572) i la seua Prima grammaticae latinae institutio*, Alcoi, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 1997, pp. LI-LII.

¹⁴ *Tabulae Cassandri*, f. 2v.: *M. Tullius praeter quàm quòd ingenio et doctrinà nemini cedit, eam quoque Rempublicam administravit periculosissimis temporibus: quae acutissimi uiri summam eloquentiam diligentissimè exercuerit, et illustrauerit. Hoc Italia, Germania, Gallia prudenter animaduerterunt.*

¹⁵ *Tabulae Cassandri*, f. 3r.

La tercera causa es fonamenta en la defensa de la *compositio*, la composició oratòria, és a dir, la bona utilització del període i el seu ritme, com a element indispensable de l'*exercitatio* retòrica, és a dir, dels exercicis pràctics amb què adquirir i consolidar el coneixement i bon ús del llatí.¹⁶

No hi ha dubte del ramisme de Nunyes i Sempere en aquest moment i en aquesta qüestió ni de la valoració que Ramus i Talon mereixen per la seua part, tot i que, cap dels dos tampoc no n'era un seguidor cec, sinó que expressaven les seues crítiques i matisacions a les teories de Ramus. Així, Sempere, pel que fa a les parts de la retòrica discrepa d'Omer Talon per reduir-la només a *elocutio*, mentre que Nunyes, a les *Institutiones*, com corroborarà més tard al seu comentari al *libellus de constitutione artis Dialecticae*,¹⁷ no contempla la *pronuntiatio* com una de les parts de la retòrica i reordena les seues parts (tot entenent que la retòrica és només l'*elocutio*) en *tropus*, *figura* i *concinnitas*. En efecte, Sempere matisa les propostes de Talon i Estrebeu:¹⁸

Quod si Strabaeo Rhemensi, et Taleo Veromanduo uiris facundia et eruditione praestantibus assentiendum est; quorum ille consulit Elocutionem post Grammaticam in docendo primam esse oportere, hic scriptis Oratoris Institutionibus ad ea quae sunt elocutionis, totam artem dicendi redegit: iterum constare arbitror, Inuentionem et Dispositionem pueris dialectices imperitissimis inculcandam non esse. Quanquam et illud fateor, Rhetores inuentionem et dispositionem propriam habere ad Hypotheses pertinentem.

I si cal estar d'acord amb Estrebeu de Reims i Talon de Vermandois, homes d'una capacitat expressiva i erudició destacables, dels quals el primer aconsella que l'elocució ha d'anar primer en l'ensenyament darrere de la gramàtica, el segon redueix tot l'art del dir a l'elocució en les seues *Institutiones*, de nou he de deixar constància que la

¹⁶ *Tabulae Cassandri*, f. 4v.: *Nemo poterit adolescentes amantissimi aptè, concinnè, suauiter, numerosque dicere aut scribere, nisi teneat, ut de loco in locum, quo sedeant aptius, uerba commutet. Nisi quid Periodus, quid Colon, quid Comma sit, intelligat.*

¹⁷ *Petri Ioannis Nunnesii Valentini Oratio de causis obscuritatis Aristoteleae et de illarum remediis. Eiusdem liber de constitutione artis Dialecticae, in quo exemplo Galeni docetur ex notione finis cur singula praecepta artis tradantur. Eiusdem commentarius in constitutionem artis Dialecticae, in quo profligantur omnes quaestiones, quae vulgo in scholis de Dialectica disputantur, Valentiae, typis Ioannis Mey Flandri, 1554, f. 84v.: Nam actio, quae ultima pars affertur, non tam oratorum est, quam histrionum propria, et Orator suum nomen sine hac tuebitur.*

¹⁸ *Tabulae Cassandri*, f. 3v.

inuentio i la *dispositio* no s'han d'inculcar als xiquets que no saben la dialèctica. Encara que també afirme jo que els rêtors tenen una *inuentio* i una *dispositio* pròpia que pertany a les causes concretes.

Nunyes i Sempere compartiren la càtedra d'oratòria al curs 1552-1553, anys en els que apareixen respectivament les *Institutiones oratoriae* del primer al 1552 i les *Tabulae Cassandri* del segon al 1553, els textos bàsics del programa de renovació i sistematització de l'ensenyament de la retòrica, és a dir, l'ensenyament i pràctica de la llengua llatina. Evidentment, aquest programa també implicava la desaparició dels manuals que havien estat en ús els anys anterior, i en concret la *Breuis Erasmi copiam epitome* de Deci. De fet és Joan Llorenç Palmireno qui dóna testimoni de l'opinió de Sempere al respecte pronunciada encara el 1561, el que dóna idea de la perduració en el temps d'aquest debat:¹⁹

La *copia verborum* es tam (*sic*) antigua que tengo por novedad el echarla de las Escuelas. Bien me pareció la opinión del Doctor Andrés Sempere, ornamento de la Academia valentina, porque habiendo en un ayuntamiento que se hazia para ordenar las classes, propuesto qué libros se leerian y diziendo uno que leyesse la *Copia* de Erasmo, com muy gran eloquencia le confutó, mostrando la ocasion que ay en aquel libro para hazerse bárbaros los moços.

Així doncs, la coincidència de Nunyes i Sempere en les càtedres d'oratòria 1^a i 2ª respectivament, i de les seues publicacions, sembla més producte de la col·laboració que de la competència. Aquestes dues obres són coherents entre elles. Nunyes, com ja hem assenyalat, distingeix la *concinnitas* com a tercera part de la retòrica, és a dir, de l'*elocutio* i ja hem vist la importància que dóna Sempere a aquesta en els exercicis per a assolir no sols correcció, sino un bon estil en llatí. Fou Nunyes qui va descobrir a Sempere les teories de Ramus, o fou Sempere qui ja abans va recomanar al jove Nunyes d'assistir a les seues classes? En tot cas ens trobem davant un canvi radical de tendència, d'enfocament, de continguts i de pràctica en l'ensenyament de la retòrica i de la «composició» (l'escritura) en llatí, en la Universitat de València.

---

¹⁹ J. Lorenzo Palmireno, *Discurso para el latino de repente*, Barcelona, Trinchet, 1588, f. 7v. Prenc la citació de X. Gómez Font, *Andreu Sempere (1510-1572) i la seua Prima Grammaticae Latinae Institutio*, p. XLV.

Els manuals

Ja he al·ludit a les característiques de les *Institutiones Oratoriae* de Pere Joan Nunyes. Gregori Mayans tenia algunes esperances posades en aquesta adaptació de la *Rhetorica* de Talon que va reeditar l'any 1774.²⁰ De fet, confesava a Martínez Pingarrón, el 30 de juliol de 1774:²¹

Mi dueño i amigo íntimo. Estoy haciendo imprimir una Rhetórica (la de Núñez) de singularidad i primor. En pocos días se ha dictado públicamente en esta Universidad, i aviéndose ya cerrado las aulas, el maestro interino instruirá en ella a sus discípulos (que son mui pocos porque los esculapios, successores de los jesuitas, están apoderados de todo) en estos feriados para que, abriéndose las escuelas en el día 1 de setiembre, se vea lo que puede hacerse con la buena elección de los libros, Vmd. crea que a lo último mis ideas prevalecerán, apoyándolas la experiencia.

Mayans, però, no va tenir èxit en el seu projecte d'utilitzar-la com a manual per a l'ensenyament de la retòrica. L'arquebisbe Fabián y Fuero s'hi va oposar.²² I és que Mayans valorava realment aquestes *Institutiones* de les quals, al pròleg de l'*Organum*, pensava que havien millorat moltíssim les *Institutiones* de Talon, que li semblaven molt millor ordenades:²³

Nunnesius in his Institutionibus, quas Oratorias nuncupavit, inutilia resecauit, exempla selegit, et pleraque eorum ex Cicerone desum-sit, nonnulla ex Virgilio, fere omnia iam probata Quinctiliano. Quare modestiae causa Audomarum Taleaeum (quem sicut Turnebum, etiamque Ramum et Carpentarium, Parisiis annum integrum audierat) Taleaeum, inquam, ut insignem in Rhetoricis Praeceptorem suum animo gratissimo commendavit, laudato illo in ipso Titulo Oratoriarum

²⁰ *Organum Rhetoricum et Oratorium concinnatum ex arte rhetorica Aelii Antonii Nebrissensis cum notis Gregorii Majansii, Generosi Valentini, et duodecemviri litibus iudicandis in domo et urbe regia; et ex institutionibus oratoriis Petri Ioannis Nunnesii Valentini, cum eiusdem auctoris annotationibus. Accedunt ipsiusmet Nunnesii quaestio de componendis epistolis in quibus de gratiarum actione disputetur. Tabulae Rhetoricae. Et eidem vindicata oratiuncula in scholis recitari solita.* Ex Bibliotheca Majansiana. Valentiae Edenatorum, apud Franciscum Burguete, 1774.

²¹ G. Mayans, *Epistolario IX*, A. Mestre ed., Valencia, 1990, p. 456.

²² A. Mestre a la introducció de l'*Epistolario IX*, p. 34, ho explica amb aquestes paraules: «el arzobispo Fabián y Fuero tomó una actitud negativa ante los proyectos del erudito; procuró desplazar la *Gramática* de Mayans, aconsejó la de Iriarte, mandando asimismo que sirviera como texto de *Retórica* (que no contenía), prohibiendo la enseñanza del *Organum Rhetoricum et Oratorium* de Nebrija y Pedro Juan Núñez, en la adaptación que hiciera el erudito».

²³ G. Mayans, *Organum Rhetoricum et Oratorium, praef.* § 12.

Institutionum; etiam si Talaeanas emendando, ornando et melius digerendo, suas fecisset, quod quilibet fatebitur, si Talaeum consulat, et antiquos Latinos Rhetoras, in quorum libris eadem propemodum leguntur Troporum et Figurarum exempla, licet docendi methodus Nunnesiana multo subtilior et accuratior sit, ut sunt omnia illius Viri acutissimi et iudiciosissimi.

Nunyes, en aquestes *Institutiones* que va denominar 'oratòries' va traure el que era inútil, va seleccionar els exemples, i en va prendre la majoria de Ciceró, alguns de Virgili, quasi tots ells ja utilitzats per Quintilià. Puix per modèstia es va emparar d'Omer Talon com a un destacat mestre seu de retòrica (a qui havia escoltat durant un any sencer a París alhora que a Turnèbe, Ramus i Carpenter), i li ho va reconèixer al mateix títol de les *Institutiones Oratoriae*. Fins i tot si les va fer seues esmenant-les, adornant-les i ordenant-les millor com pot comprovar-se si es consulten Talon i els rêtors llatins antics, als llibres del quals pràcticament s'hi lligen els mateixos exemples dels trops i les figures, tot i que el mètode d'exposició de Nunyes és molt més subtil i acurat, com és tot el que ha publicat aquest home de judici tan agut.

Aquestes paraules poden ser certes si prenem com a referència les *Institutiones oratoriae* de Talon de l'any 1545.²⁴ A aquestes semblen referir-se les de Nunyes en reproduir-ne el títol. Tanmateix Nunyes no segueix aquesta sinó la *Rhetorica* de 1548, on ja es troba la distinció entre trops i figures que fa Nunyes.²⁵ Ja m'he referit als canvis més importants respecte de la *Rhetorica* de Talon. Nunyes divideix la retòrica, és a dir l'*elocutio*, en tres parts: *tropus*, *figura* i *concinntitas*, mentre que Talon divideix la retòrica en dos *elocutio* i *pronuntiatio* i l'*elocutio* en dos més: *tropus* i *figura*, on inclou el tractament del *numerus*. Tot i això hi ha també altres canvis de detall que cal tenir en compte.²⁶ Nunyes, en general, resumeix

²⁴ Audomari Talaei Veromandui *Institutiones Oratoriae, ad celeberrimam et illustrissimam Lutetiae Parisiorum Academiam*. Excudebat Iacobus Bogardus, Parisiis, 1545.

²⁵ J. F. Alcina, «Los inicios del ramismo en España», en J. Pérez Durà-J. Mª Estellés (eds.), *Los humanistas valencianos y sus relaciones con Europa: de Vives a Mayans*, Valencia, Ajuntament de València, 1998, p. 124: «Pienso que Núñez parece tener en cuenta la distinción entre tropos (reducidos a: metonimia, sinécdoque, ironia y metáfora) y figuras que hace Ramus por primera vez en las *Distinctiones in Quintilianum* de 1549 y que se encuentran ya por primera vez también en la *Rhetorica* de Talon de 1548 de la que existen múltiples reediciones hasta 1555».

²⁶ He consultat les edicions de 1552 i 1555 accessibles a Google Books: Audomari Talaei *Rhetorica, ad Carolum Lotharingum Cardinalem. Quinta et postrema aeditio*,

els preceptes de Talon i dels seus exemples en selecciona un o dos. Així en primer lloc s'ocupa dels trops sense massa variacions respecte del model. En ocupar-se, però, de les figures, ja apareixen les primeres diferències. Nunyes tracta primer les figures de dicció i després les de pensament. Talon, a l'edició de 1552 ho fa a la inversa, tracta primer les de pensament i darrere les de dicció, que divideix en *repetitio*, *commutatio* i *numerus*. Aquesta divisió respon a la de Nunyes entre repetició de la paraula igual o repetició de paraules modificades o semblants. Tanmateix, a l'edició de 1555, Talon s'ocupa primer de les figures de dicció, com Nunyes, però tracta en primer lloc el *numerus* en general, ja que les figures de «repetició» i «conmutació» formen part d'aquest, del *numerus*. Amb algunes variacions de denominacions i ordre, pràcticament tracten ambdós autors les mateixes figures.

Quant a les figures de pensament Nunyes estableix una divisió en quatre parts, com Talon, però diferents de les d'aquest. Nunyes divideix en figures que en basen *in petitione*, bé amb resposta, bé sense resposta; *in fictione*; *in permissione*; i *in negatione*. Talon divideix *in petitione aut responsione*; *in fictione*; *in abruptione*; i *in amplificatione*. Encara que hi ha variacions en l'ordenació i classificació de les figures, tracten també ambdós pràcticament les mateixes.

Per la seua banda, Andreu Sempere, com ja estudiarem al seu moment,²⁷ edita les *Tabulae Cassandri* en 1553, les quals pràcticament segueixen els *Elementa Rhetorices* de Melanchthon, tot afegint al final una addició sobre la *compositio*, que no es troba en el model. Una de les peculiaritats de Melanchthon consisteix en la divisió de l'*elocutio* en tres parts: el *sermo grammaticus*, aquell gramaticalment correcte; les *figurae*, dividides en *tropi* i *schemae*; i les *amplificationes*, és a dir, aquelles figures que serveixen para fer més ric i abundant el discurs.²⁸ En la versió última de la seua re-

---

ex uera et recentiori authoris recognitione, Lutetiae, ex typographia Matthaei Davidis, via amygdalina, ad Veritatis insigne, 1552; i Audomari Talaei *Rhetorica, ad Carolum Lotharingum Cardinalem*, Parisiis, excudebat Carolus Perier, sub Bellerophonte, in uico Bellouacensi, 1555. Entre aquestes dues edicions també existeixen algunes diferències importants.

²⁷ X. Gómez Font–F. Grau Codina, «La edición de Andrés Sempere de las *Tabulae breues et expeditae in praeceptiones rhetoricae de Georgius Cassander*», en A. Espigares–A. Mª Aldama–Mª F. del Barrio (eds.), *Nova et vetera : nuevos horizontes de la Filología latina*, Madrid, Sociedad de Estudios Latinos, 2002, pp. 973-982.

²⁸ Per a les retòriques de Melanchthon he consultat l'edició dels *Elementa Rhetorices*, apareguda en 1531, en J. Knape, *Philipp Melanchthons <Rhetoric>*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1993. A la p. 152 (p. 479 del facsimil), diu: *Ad*

tòrica, a més, les figures del tercer ordre estan distribuïdes segons els llocs dialèctics, tot imprimint un caràcter logicista a l'organització d'aquestes que està ben en consonància amb les concepcions ramistes. Sempere, a través de Cassander, no segueix aquesta classificació, però en tot cas sí és el divulgador de Melanchthon en València, tal volta de manera agosarada, ja que aquest sí, sense ambigüitats, fou un dels organitzadors de les institucions de l'Europa protestant. Sempere va tenir notícia que aquesta obra era utilitzada al *collège* de Reims de la Sorbona, gràcies a *uir quidam fide dignissimus*,²⁹ precisament el col·legi on ensenyava Ramus en aquell moment. Podria estar pensant en Joan Martí Cordero, però també podria tractar-se de Pere Joan Nunyes.

També al 1553 va aparèixer una obra que resulta prou enigmàtica, l'*Epitome troporum* de Franciscus Galesius.³⁰ En eixe context de renovació i, probablement, enfrontament amb les pràctiques anteriors, cal preguntar-se pel sentit i pel caràcter d'aquesta publicació.³¹

---

hanc rem scripti sunt utilissimi libri De copia Erasmi, quorum prior continet figuras, quibus uerba uariantur... . Sed nos breuiiores erimus, quia omnibus in manu sunt Erasmi libelli, quorum quidem mentionem et ob hanc causam hoc loco fecimus, ut obiter admoneremus imperitos, qua in parte rhetorices praecipue usus sit illorum Erasmi praeceptorum.

²⁹ A l'epístola *nuncupatoria* (f. 2v.) de la seua edició del *pro Marcello* de Ciceró de 1559.

³⁰ *Epitome troporum ac schematum et Grammaticorum et Rhetorum, ad Autores tum prophanos tum sacros intelligendos non minus utilis quàm necessaria. Index alphabeticus in calce adiectus est. Francisco Galesio Rhetoricae eximio professore collectore, Valentiae, per Ioannem Mey Flandrum, 1553.* Una traducció al castellà de Manuel Guillén de la Nava es troba a M. A. Garrido Gallardo (ed.) *Retóricas españolas del siglo XVI escritas en latín*. Edición digital. Biblioteca Virtual Menéndez Pelayo de Polígrafos Españoles, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Fundación de Ignacio Larramendi, 2003. Hem consultat el facsimil digital de la Biblioteca Valenciana.

³¹ En efecte, al mateix període trobem altres publicacions que podríem considerar erasmistes. Així, Francisc Joan Mas publicà al 1552 un reedició de l'*Epitome de copia* d'Erasme, entre altres obres: *Epitome libri de copia verborum Erasmi Roterodami, que ratio variandæ orationis exemplis atque explanationibus paulo apertioribus traditur. Eodem Erasmo Autore... A voracissimi illius Vulcanii faucibus Francisci Joannis Masii precum beneficio extorsa... Obliteratis tamen quæ sciolos quosdam*, Valencia, Juan Mey, 1552. Per a les publicacions de Mas pot consultar-se la base de dades sobre la producció de la impremta a València al segle XVI: <http://parnaseo.uv.es/Bases.htm>.

En primer lloc, cal dir que aquesta obra no és de Franciscus Galesius sinó de Johannes Susenbrotus.³² Es tracta, doncs, d'un clar frau ja que l'únic que canvia són el nom de l'autor, l'eliminació de les referències a Melanchthon tant de l'*epistola* «als seus alumnes», com de la llista d'autoritats (no la d'Erasme), i la inclusió del nom de València al final d'aquesta. L'edició més pròxima i anterior a la de València és la de Lió de 1551. Aquesta obra va gaudir d'un gran èxit editorial en la dècada anterior a partir de la seua primera edició de 1541. Tal volta aquesta edició siga una còpia exacta d'alguna d'aquestes que no he pogut identificar. Aquesta condició de suplantació ens du a una altra qüestió: qui és aquest Franciscus Galesius?

La primera notícia que tenim d'ell apareix a Nicolás Antonio, qui diu: *Franciscus Vallesius, Professor, ut arbitrator, Valentinus Rhetoricae artis, scripsit ad discipulos: Epitome troporum ac schematum et Grammaticorum et Rhetorum, ad auctores tum prophanos tum sacros intelligendos, Valentiae apud Thomam Mey 1555*.³³

A partir d'aquestes dades, Vicente Ximeno el transforma en «Francisco Vallès, natural de Valencia, Maestro de Retorica en esta Universidad, publicó una obra con este título: *Epitome troporum ac schematum et Grammaticorum et Rhetorum, ad auctores tum prophanos tum sacros intelligendos*, en Valencia por Thomas Mey 1555».³⁴ Ximeno reposa, doncs, en Antonio, qui va introduir el canvi de Vallesius en lloc de Galesius.

Ja més recentment, Febrer Romaguera el transforma en Francisc Valls i el fa mestre de les Escoles de Gramàtica, reproduint la data errònia de 1555 i el nom erroni de l'impressor, «Tomas» Mey en lloc de «Joan», mostrant la dependència en última instància de N. Antonio.³⁵ Per tant es lícit preguntar-se si aquest Franciscus Galesius és en realitat una persona real o només un nom en la portada d'un llibre que és una falsificació.

³² Sobre aquest autor i la seua obra v. Joseph X. Brennan, *The Epitome troporum ac schematum of Joannes Susenbrotus: text, translation and commentary*, Doctoral Thesis, University of Illinois, 1953; J. X. Brennan, «Joannes Susenbrotus: a Forgotten Humanist», *PMLA* 75/5 (1960), pp. 485-496; i J. X. Brennan, «The Epitome Troporum ac Schematum: The Genesis of a Renaissance Rhetorical Text», *Quarterly Journal of Speech* 46/1 (1960), pp. 59-71.

³³ N. Antonio, *Bibliotheca Hispana noua*, T. 1, Matriti, apud Joachimum de Ibarra typographum regium, 1783, p. 491.

³⁴ V. Ximeno, *Escritores del Reyno de Valencia*, T. I, Valencia, 1747, p. 127.

³⁵ M. V. Febrer Romaguera, *Ortodoxia y humanismo...*, p. 445.

Aquesta obra però, presenta una similitud amb les *Tabulae Cassandri* editades per Sempere; i és que també segueix de prop, en la classificació de les figures en tres ordres, la retòrica de Felip Melanchthon. Així, a qui podem deure aquesta publicació que també se serveix explícitament del *De Copia* d'Erasme?³⁶ És producte d'un erasmista, en el sentit filològic del terme, o d'algú pròxim a Nunyes i Sempere? En tot cas, l'obra té un caràcter diferent de les de Nunyes i Sempere, que ofereixen un número limitat de figures i tenen un caràcter de resum molt marcat. L'*Epitome de Susenbrotus* ofereix un total de 132 figures, organitzades segons els tres ordres de Melanchthon. A l'inici de l'obra es troba un quadre, un esquema amb claus, de la distribució de les figures; un esquema també molt del gust de Ramus i els ramistes. Així, les *Figurae* es divideixen en *tropus* i *schema*, la mateixa divisió de Melanchthon. Els *tropi* es divideixen entre *tropi dictionum* i *orationum*. Els *schemata* es subdivideixen en *grammatica*, i aquests en *ortographica* i *syntactica*; i en *rhetorica*, que al seu torn ho fan en *dictionum*, *orationum* i *amplificationis*.

No és fàcil, per tant, assignar a un determinat corrent la publicació d'aquesta obra. Per una banda té un caràcter elocutiu i reposa sobre la mateixa base que la de Cassander editada per Sempere; també és un epitome, on es dona la definició del recurs estilístic i exemples d'autors clàssics i evangèlics o de les cartes dels Apòstols; per una altra, també trobem l'ús abundant d'Erasme, del *De copia* i de l'*Ecclesiastae siue de ratione concionandi libri quatuor*, sobretot a la part final on es tracten les figures de l'amplificació.³⁷ Les raons que aparega un nom fictici i no el de l'autèntic autor de l'*Epitome*, Iohannes Susenbrotus, catòlic durant tota la seua vida, cal buscar-les més en motivacions comercials, una qüestió de drets, que no en raons teològiques o polítiques; tot i que les referències a Melanchthon són convenientment eliminades. Però

³⁶ També l'edició valenciana conclou amb aquestes paraules, f. 53v.: *Haec Erasmus barbariei in tota Europa profligator, syncerae Latinitatis reparator, ac de omnibus literarum studiosis optime meritis.*

³⁷ J. X. Brennan, *The Epitome troporum ac schematum of Joannes Susenbrotus: text, translation and commentary*, p. XII i XIX-XX: «It is from the works of Erasmus, however, the rhetorical works especially, that the *Epitome* is most extensively excerpted. From the *Ecclesiastae* of Erasmus perhaps the greatest amount of material has been taken over *verbatim* ... Throughout the latter part of the *Epitome* much extensive passages were also borrowed in their entirety from the *De copia rerum* (p. XIX)».

no és fàcil establir si es tracta d'un complement a les publicacions de Nunyes i Sempere, o una rèplica erasmista a la seua renovació metodològica.

GRAU CODINA, Ferran, «La renovació de l'ensenyament de la retòrica en la Universitat de València en 1552 i 1553», *SPhV* 14 (2012), pp. 309-322.

RESUM

Entre 1552 i 1553 es van publicar a València les *Institutiones Oratoriae* de Pere Joan Nunyes, les *Tabulae Cassandri* d'Andreu Sempere i l'*Epitome troporum ac schematum* de Iohannes Susenbrotus, amb el nom del desconegut Franciscus Galesius. Els dos primers tractats són manuals utilitzats en la renovació de l'ensenyament de la retòrica que venien a substituir el *Breuis in Erasmi copiam epitome* publicat per Francesc Deci. S'examinen en aquest article les característiques d'aquestes obres i els canvis que això comportà en la càtedra d'oratória a la Universitat de València.

PARAULES CLAU: Nunyes; Sempere; Deci; Galesius; Susenbrotus; Retòrica.

ABSTRACT

Between 1552 and 1553 were published the *Institutiones Oratoriae* of Pedro Juan Núñez (Nunnesius), the *Tabulae Cassandri* of Andreu Sempere and the *Epitome troporum ac schematum* of Iohannes Susenbrotus with the name of an unknown Franciscus Galesius. The first two are handbooks used in renovating the teaching of Rhetoric that came in to replace the *Breuis in Erasmi copiam epitome* published by Franciscus Decius. This paper reviews the characteristics of these works and the changes it brought about in the chair of oratory at the University of Valencia.

KEYWORDS: Núñez (Nunnesius); Sempere; Decio; Galesius; Susenbrotus; Rhetoric.